

ՖՐԱ ՅԱԿՈԲ ՅԻՍՈՒՍԻ
ԵՒ
ՄԱՏԹԷՈՍ ԱՐՔԵՊՍ. ԱԻԱՆԷՍԵԱՆ

(Ծար. «Բազմավեպ», 1993, քիւ 1-4 էջ 50-72)

Ֆրա Յակոբի անձը

Նախիջևանի վարժարանի եւ առհասարակ նոյն թեմի վաստակաւոր միաբաններէն մէկն է Ֆրա Յակոբ Յիսուսի, որդի Գրիգորիս զի Ամբրոզիի: 5 Օգոստոս 1630 թուակիր նամակով, անկեալ գրաբարով, կը գրէ Հռոմ Դոմինիկեաններու Ընդհանրական Մեծաւորին՝ թէ ընտրուած է Գաւառահայր, եւ թէ իր 40 միաբանները եռանդով նուիրուած են տեղւոյն առաքելութեան ծաղկումին: Իր ընտրութեան ստորագրող վանահայրերու վկայականն ալ կը գրէ Հռոմ¹: ՀՍ.ի Ժողովին 3 Փետր. 1631ի նիստին կ'առաջարկուի զինքը դնել օգնական Օգոստինոս Արքեպս. Բաջենցի, եւ որով հարկ կը զգացուի քննել թեկնածուին յատկութիւնները:

Ապարաններէն կը մեկնի Հռոմ, իբր ներկայացուցիչ Օգոստինոս Արքեպս.ին, որ 5 Յունիս 1642ին կը գրէ Ուրբանոս Ը. Պապին. «Մանուցումն լիցի քո(յ)ին սրբութեանդ...», եւ վասն ծերութեան եւ յաղազս տառապանաց եւ նեղութեանց յաշխարհիս եւ վասն պակասութեան խարճի, ոչ կարացի դալ եւ համբուրել զաստուածամեծ զարշապարան

1. SOCG, vol. 180, f. 207: Թէ՛ իր նամակը եւ թէ՛ ստորագրութիւնները կը հրատարակենք Յաւելումին մէջ: 7 Նոյեմբեր 1627ին Նախիջևանի հասարակութիւնը Ուրբանոս Ը. Պապէն կը խնդրէ որ Օգոստինոս Բաջենց յաջորդէ վախճանող Մարտիրոս Արքեպս.ին: Նամակը ստորագրողներու մէջ երկրորդ անունն է՝ «Եւ Ֆրա Յակոբս իմ ժողովրդօքս վկայեմ» (SOCG, vol. 180, f. 211).

ուրից քոց, վասն այն ես եւ կարգաւորքս, հանդերձ ժողովրդեամբ զփոքր տառապեալ հօտօքս, ընդրեցինք զաէր Յակոբ Յիսուսի զիմ վիրար...»²:

Ֆրա Յակոբի Հոռոմ երթալուն երկրորդ պատճառը կը պարզէ Օգոստինոս Բաջենց, 15 Յուլիս 1642 թուակիր նամակով, ուղղուած ՀՍ-ի քարաուղարին. Ֆրա Յակոբ պաշտպանած ըլլալով հայ կաթողիկէ աղէիկ մը, որպէսզի չղաւնայ «հերձուածող», հալածուած է Քանկաոռի Մաղսուտ սուլթանի որդի՝ Իմամ Ղուլի սուլթանէն, որմէ ազատելու համար՝ կը փախչի Հոռոմ, հետը տանելով իր եղբորորդին՝ Դոմինիկոս-Միրտիչ³: Օգոստինոս կ'առաջարկէ որ Ֆրա Յակոբ սահմանուի ձենովայի հայոց հովիւ, «քանի լաւագոյնը չէ կարելի գտնել»⁴:

2. SOCG, vol. 168, f. 428. հայերէն ընդգիրը տե՛ս Յաւելուածին մէջ:
3. Այս անձին մասին զիւանէն հաւաքած ենք սա ծանօթութիւնները: Եղբորորդին է Ֆրա Յակոբ Յիսուսի, որ 1643ին Ապարաններէն Հոռոմ երթալուն կը տանի հետը, Օգոստինոս Եպս-ի 15 Յուլիս 1642 թուակիր յանձնարարական զիրով (SOCG, vol. 122, f. 185): Ֆ. Յակոբ ՀՍ-ի խնդրագիր կը ներկայացնէ, որպէսզի Դոմինիկոս ընդունուի Ուրբանան վարժարան, քանի զիտէր հայերէն եւ լատիններէն (SOCG, vol. 405, f. 227, vol. 406, ff. 187, 236): ՀՍ-ի 3 Մարտ 1643ին նիստին կ'որոշուի քննել պատանիին յատկութիւնները (Acta, v. 15, f. 298, f. 52. SOCG, vol. 122, f. 190): Սեպտ. 1643ին նիստին կ'որոշուի երկարածգնել Դոմինիկոսի վնցամտեայ թոշակը (Acta, v. 15, f. 418, n. 4): Երբ Ուրբանան վարժարանէն դուրս կ'ելլէ Անտոն հայազգի ուսանողը, Դոմինիկոս կը խնդրէ զրաւել անոր տեղը, միաժամանակ խնդրելով զրամական նպաստ՝ զգեսաններու նորոգութեան համար (SOCG, vol. 408, f. 13-14): 13 Մարտ 1645ին իրեն կը տրուի 20 սկուդ, որպէսզի աւարտէ ուսման երրորդ տարին, քահանայական ձեւաւորութիւն ստանալու համար (Acta, v. 16, f. 258, n. 5. SOCG, vol. 409, ff. 409, 253, v. 407, f. 218): Զեռագիր Միսսալի մը վրայ թղած է սա յիշատակարանը. «Ես Դոմինիկոս, յերկրէն Նախնիմանոյ, ի զիւղէն Ապարաներոյ, եկի Հոռոմ, հետ իմ խորքեր Տէր Յակոբին, վասն ուսանելոյ զեզու լաթինացոց. թվ. ՌՈՒԶ (1646): Յիշեալ լիջիք ձեր սուրբ օթ» (Զեռ. Ս. Ղազարու, թիւ 1266, թղ. 209ա): Այնուհետեւ դարձած ըլլալով է Նախիջևան: Պրիտմալի երբ կ'անուանուի Արքեպս. Նախիջևանի, սա Հոռոմ կը զրկուի իբր զեպան, Պապին ներկայացնելու իրենց զգիւմակութիւնը: Լիվուանոյ հասնելուն, 18 Հոկտ. 1655ին կը գրէ Հոռոմ, Տէր Զաքարիա Ավամին, թէ Պրիտմալի Նախիջևանի եպիսկոպոս ընտրուած ըլլալու լուրը խտոված է ժողովուրդը, որոնք զիմած են Պապին եւ Դոմինիկեանց Ընդհ. Մեծաւորին՝ աւելցնելով. «Գիտէք որ մեր երկրի մարդիկը արժանի չեն արքակեցեաց եւ իմաստուն հովիւի, այլ կ'ուզեն հովիւ մը՝ որ իրենցմէ վատն ըլլալով՝ կարենան կատարել ինչ որ իրենք կ'ուզեն» (SOCG, v. 292, ff. 304, 397): Հոռոմի մէջ, 29 Ապրիլ 1656ին շարադրած է էջ մը զրուիւն, ապալով տեղեկութիւն Ապարաների աշակերտութեան մասին (SOCG, v. 313, չունի էջերու համարակալութիւն), որու մասին այլուր խօսեցանք: Հոռոմէն Նախիջևան ճամբուն վրայ, երբ վենետիկի դրամատունէն կ'ուզէ գանձել իր հօրեղբոր, Ֆրա Յակոբի թղած 12.000 աուգադի շահը, իրեն կը տրուի փոխանակ եօթը աւ հարիւր շահի՝ հինգ աւ հարիւրը: 7 Յուլիս 1656ին բողոք կը ներկայացնէ Մերակոյտին, յիշեցնելով զրուած գրաւոր դաշինքը (տե՛ս Ալիշանի ձեռագիր հաւաքածոն): 1657ին երբ Պրիտմալի Հոռոմէն իբր Արքեպս. կը մեկնի Նախիջևան, հետը կ'առնէ Ֆրա Դոմինիկոսը, բայց Պոլիս հասնելուն՝ կը րաժնուի անկէ՝ չափազանց ծախսող ըլլալուն համար (SOCG, v. 222, f. 12, v. 316, f.

1372 թուականի մագաղաթեայ Միսնալը, օրինակուած Սիենա, պատկանած Հոռմի Ս. Մարիամ Եգիպտացոց Հայոց Հիւրանոցին, 1643ին ֆրա Յակոբ տեսած եւ գործածած է, հոն աւելցնելով սա յիշատակարանը. «Թվ. ՌՈՒԳ Փետրուվարի ԻԴ, ի աօնի սուրբ առաքելոյն Մատթիայի, եւ Ֆրա Յակոբ Յիսուսի, իմ եղբարորդի Դօմինիկոսին, եկինք ի Հոռմ, արտաքսեալ Երնջակոյ գաւառէն, անօրէն իշխանէն պարսից, որ կոչի Իմամ Ղուլի սուլթան, որդի Մաղսուտ սուլթանին Քանկաուու»: Նոյն ձեռագրին մէջ այլուր կը գրէ. «Այս առաջիկա Բ պատարագս, որ է ոգարի եւ Այլակերպութեան, եւ Ֆրա Յակոբ Յիսուսի գրեցի, թվ. ՌՈՒԳ, Յունիսի ԺԵ օր»⁵:

Թէ որքան ժամանակ մնացած է Հոռմ, չունինք բացայայտ վկայութիւն: 1643 տարւոյն մէջ կը ներկայացնէ երկու աղերսագիր, որոնցմէ առաջինին մէջ կը պարզէ թէ վախճալով Ապարաների իշխանէն՝ ապաստանած է Հոռմ, խնդրելով քարոզութեան զրկուիլ տարրեր հողամասի վրայ՝ ուր իր միաբանութիւնը ունի առաքելավայր: Երկրորդ աղերսագիրով կը փափաքի մնալ Հոռմ, խնդրելով որ իրեն համար նշանակուի վանք մը՝ ուր կարենայ ապրիլ, «մինչեւ փոթորիկը անցնի եւ ես կարենամ դառնալ հայրենիք»⁶:

Պիրոմալի, 3 Մարտ 1646ին, Սպահանէն կը գրէ թէ Պարսկահայաստանի շատ մը զիւղեր մնացած են առանց քահանայի, աւելցնելով թէ «միայն անգամ մը այդ տեղերէն անցած է Ֆրա Յակոբ, ան որ ներկայիս Հոռմ կը գտնուի»⁷:

Տնտեսական ձեռնարկներ

Պիրոմալի կը համարի թէ 1646ին Ֆրա Յակոբ գտնուի Հոռմ. ՀՄ.ի զիւանէն ոչինչ կրցանք քաղել՝ նկատմամբ Ֆրա Յակոբի 1644-1652 տարիներուն անցուցած կեանքին: Այլիւն, որ օգտուած է տարրեր աղբիւրներէ, կը գրէ. «Թուի ի նմին իսկ ամի (1643), ընդ Հայր Ան-

130): 14 Ապրիլ 1665ին ինքն ալ իբր «Մեծաւոր Ապրակունոյ վանից» ստորագրած է նամակին, ուղղուած Դոմինիկեանց Ընդհ. Մեծաւորին, խնդրելով որ իրենց եպ. ր ըլլայ Ֆրա Մատթէոս Յովհաննէսեանը (SOCC, v. 222, f. 245).

Ֆրա Դոմինիկոս Մկրտչի իբր կեղծ անուն ունեցած է «Բուռզ»: Յիշեալ Միսնալին վրայ, Ֆրա Մովսէս կը գրէ. «Եւ Տէր Մովսէսին Խօշկաշինեցի եւ Բուռզ Տէր Դօմինիկոսին անուանքն գիտ ի նա» (թղ. 227ր):

4. SOCC, vol. 122, f. 185.

5. ձեմՖձեմՖն Ն. Ս., Մայր Յուցակ Հայերէն Զեռագրաց, Հտ. Դ., Վենետիկ, 1993, էջ 857:

6. SOCC, vol. 405, ff. 39, 227.

7. SOCC, vol. 64, ff. 287-290.

տոնի Ապրակունեցւոյ երթեալ ի Սպանիա եւ խնդրեալ ի Թագաւորէն (Փիլիպպոս Դ.) հրամանագիր՝ հաւաքելոյ տուրս ողորմութեան վասն պարտուց եւ շինութեան գաւառին հայոց. եւ Թագաւորին հարցեալ ի Հռովմ եւ ստուգեալ, ոչ միայն թոյլ ետ, այլ եւ ձրի նաւարկութեամբ առաքեաց յԱրեւմտեան Հնդկիս, ուր եւ յամեցին երկար ամս (իբրեւ ութ կամ տասն). եւ բերեալ գումար մեծ (որպէս թուի աւելի քան 25.000 տուկատ ժամանակին), կիսովին հատուցին զպարտս վանորէիցն, եւ նորոգեցին զհնացեալսն եւ զաւերեալսն, եւ զկէս եղին ի պահ, ի Վենետիկ (1652) ի դրամանոցն՝ վասն պիտոյից վարժարանին⁸:

Արդարեւ տասնամեայ բացակայութենէ մը ետք, Ֆրա Յակոբ կը գտնենք Հռոմ, ուր 18 Յունիս 1652ին ՀՍ. ի Ժողովէն կը խնդրէ եւ կը ստանայ Կղեմէս Կալանոսի Գերականութենէն 12 օրինակ, ինչպէս նաեւ Պատմութեան առաջին հատորէն՝ որ նոր սպագրուած էր⁹: Նոյն օրերուն Ֆրա Յակոբ Իննովկենտիոս Ժ. Պապին կ'ուղղէ մենագրութիւն մը, ներկայացնելով Օգոստինոս Արքեպս. Բաջենցի վիճակն ու կացութիւնը, թէ ինչպէս թուրքերու ձեռքէն ազատելու համար քրիստոնեաներ՝ ծախած է կախկոպոսական մատանին եւ հովուական գաւազանը¹⁰: ՀՍ. ի Ժողովը 2 Յուլիս 1652ին կը գրէ Օգոստինոսի թէ Հռոմէն իրեն կը զրկուի մատանի մը եւ հովուական գաւազան մը՝ «Գունայ վանահօր ձեռքով»¹¹:

Հռոմէն Նախիջեան ճամբուն վրայ, Ֆրա Յակոբ կ'անցնի Վենետիկ, եւ զրամատան մէջ կը գետեղէ Արեւմտեան Հնդկաստանէն հաւաքուած գումարը: Այլիւն Վենետիկոյ դիւաններէն հաւաքած է բազմաթիւ վաւերաթուղթեր եւ թողած իր ձեռագիր հաւաքածոներուն մէջ: Անոնցմէ առաջինը կը կրէ 21 Սեպտ. 1652 թուականը: Սա վճիռն է Վենետիկի Մերակոյտին, որ կ'ընդունի Ֆրա Յակոբի առաջարկը եւ կը բանաձեւէ հետեւեալ կերպով. «Մեծ Հայքի Դոմինիկեան Կարգէն Ֆրա Յակոբ Յիսուսի, Գաւառահայրը Նախիջեանի, յետ երկար շրջապաշտութեան, կատարուած Արեւմտեան Հնդկաստան, հաւաքած է զանազան ողորմութիւններ, ձեւացնելով 12.000 զուքաղ, այդ կողմերը վարժարան մը հիմնելու, որպէսզի իրենց աշակերտները զարգանան ուսումներու մէջ, յաջորդաբար քարոզելու եւ տարածելու համար կաթողիկէ վարդապետութիւնը: Ինքը գիտակից թէ աւելի ջանք եւ աշխատանք պէտք է պահպանելու՝ քան միացած պահելու, յարմար կը նկատէ մեր զրամատան մէջ գետեղել այդ գումարը, եօթը առ հարիւր չահով»:

8. ԱԼԻՇԱՆ Հ. Դ., Սիսակամ, էջ 396:

9. Acta, vol. 21, f. 70, n. 27.

10. SOCG, vol. 292, f. 236.

11. Lettere Volgari, vol. 29, f. 38.

Վճիռ-Յայտարարութեան մէջ յստակ կը տեսնուի որ հաւաքուած դրամը Նախիջեւանի վարժարանի բարգաւաճումին համար է, մինչ պատմութիւնը ցոյց կու տայ թէ որքան դժուարութիւններով է որ կը յառաջանայ վարժարանը, հակառակ այսքան ջոշափելի գումարի գոյութեան, մանաւանդ եթէ նկատի առնենք նաեւ նախապէս հաւաքուածը՝ Զիթթատինի Արքեպս.ին ձեռքով:

Յիշեալ վճիռին երկրորդ մասին մէջ կը յայտարարուի թէ ձեւացած շահը պիտի տրուի միայն անոր որ կը ներկայանայ յանուն Նախիջեւանի թեմին, հետը բերելով նոյն գաւառին եօթը վանահայրերու ստորադրութեամբ եւ կնիքով նամակը, որ իր կարգին պէտք է վաւերացուած ըլլայ Հոռոմի Դոմինիկեանց Ընդհանրական մեծաւորէն:

Դէպի Նախիջեւան

Մինչ Ֆրա Յակոբ Վենետիկէն դէպի Նախիջեւան կը շարունակէր ճամբան, 17 Ապրիլ 1653ին Ապարանների մէջ կը վախճանի Օգոստինոս Արքեպս. Բաջենց: Նախիջեւանէն երեք միարաններ եւ տասը աշխարհականներ կը գրեն ՀՍ.ի Ժողովին, 20 Մայիս եւ 28 Յունիս 1653ին, ու նախ կը պատմեն թէ սկսած է ընտրապայքարը եւ զայն թակեցուցիչ արարքներ, նաեւ զործակցութեամբ անօրէն թուրքերու եւ հերետիկոսներու, ապա կ'աւելցեն. «Բայց մեք արժանի տեսանեմք զերկու արքս, այսինքն Տէր Զվան Դոմինիկոս Նազարն եւ Տէր Յակոբն, եւ խնդրեմք ի սրբութեանց ձերոց որ դուք ալ արժանի առնէք զսոքա, որ բարի եւ պատուելի մարտիք են ի մէջ Հայաստան, որ միոյն իմաստութիւնն... եւ միւսոյն մեկնութիւն, օրինաց նախանձ»¹²:

Ֆրա Յակոբ 9 Հոկտ. 1653ին կը հասնի Էրզրում, ուսկից 25 Հոկտեմբերին կը գրէ ՀՍ.ի քարտուղարին, թէ հոն հանդիպած է Ֆրա Յովհաննէս Նազարի, որ Նախիջեւանէն ուղղուած է Հոռոմ, որմէ կը խնդրէ միասին վերադառնալ Ապարաններ՝ «մասնակցելու եպիսկոպոսական ընտրութեան, մանաւանդ այժմ ընտրութեան համար շատ է խռովութիւնը եկեղեցականներու եւ աշխարհականներու միջեւ: Յոյս ունէի որ Ֆրա Յովհաննէս Նազար ետ դառնալով՝ ջուրերը հանգարտէին՝ բայց նա չուզեց վերադառնալ: Դիտէք որ ես Պապին նամակ ունիմ՝ ուղղուած Պարսկաստանի թագաւորին, եւ քանի մը օր Նախիջեւան մնալէ ետք՝ պիտի երթամ թագաւորին: Եթէ հոն խռովութիւնները շարունակուելու ըլլան՝ ես կը վերադառնամ Հոռոմ»¹³:

12. SOCG, vol. 292, ff. 370, 371: Զոյգ նամակներուն հայերէն քննադիրները տես՝ Յաւելուածին մէջ:

13. SOCG, vol. 292, f. 361: Խաղերէն այս նամակին ստորագրած է հայերէն «Պատրի Ֆր. Յակոբ Յիսուսի»:

Էրզրումի մէջ կը հանդիպի Ֆրա Սիլվեստրոյ Բենդիչիի, ու միասին 10 Նոյեմբեր 1653ին կը հասնին Երեւան, Չաին՝ Նախիջևան եւ յաջորդ օրը Ապարաններ. «Հայերը եւ կրօնաւորները մեծ հանդէսով ընդունեցան մեր Գաւառահայրը (Ֆրա Յակոբը)» կը գրէ Ֆրա Սիլվեստրոյ, աւելցնելով թէ յառաջիկայ կիրակի, սուրբ պատարագի աւարտին, Ֆրա Գրիգոր Մործորեցի տուաւ քարոզը՝ ի պատրաստութիւն նոր ընտրուելիք եպիսկոպոսին, եւ «մեծ ու փոքր ընտրեցին իրր եպիսկոպոս՝ Գաւառահայրը (իմա՝ Ֆրա Յակոբ Յիսուսի), որ այժմ գնաց Պարսից թագաւորին եւ զատիկին կ'ըլլայ Հոռոմ»¹⁴:

Նոյն այս լուրը կը հաղորդէ նաեւ Ֆրա Գրիգոր Մործորեցի, անթուական նամակով մը, որ հաւանաբար գրուած ըլլայ 1654ի Մարտին. «9 Օգոստոսին (1653) հասայ Ապարաններ եւ վախճանած գտայ Արքեպա. եւ Ֆրա Բենեդիկտոսը. չորս ամիս ետք (իմա՝ Նոյեմբեր 1653) հասան Ֆրա Յակոբ Գաւառահայրը եւ Ֆրա Սիլվեստրոյ. ժողովուրդին եւ կղերին հաւանութեամբ ընտրուեցաւ արքեպիսկոպոսը. նա այժմ կը գտնուի Պարսից թագաւորին մօտ, յանձնելու համար ունեցած նամակը. ես հոս Աթոռակալն եմ. հինգ ամիս եղաւ որ նա թագաւորին մօտն է եւ կը վայելէ անոր համակրանքը»¹⁵:

ՀՍ. ի 2 Յունիս 1654ի նիստին կը զեկուցուին Նախիջևանէն հասած նամակները, Ֆրա Յակոբի կամ Ֆրա Յովհաննէս Նազարի եպիսկոպոսութեան առաջարկներով: Ժողովականները երկար խորհրդակցելէ ետք, յարմար կը նկատեն թեմին արքեպիսկոպոս անուանել Ֆրա Պողոս Պիրոմալլին, ունեցած յատկութիւններուն եւ մանաւանդ զարգացումին համար, քանի զիտէր նաեւ հայերէն, թրքերէն, պարսկերէն եւ արաբերէն լեզուները¹⁶: Պիրոմալլի նոյն այդ օրերուն գերի բռնուած էր, ինչպէս տեսանք նախապէս:

Ֆրա Յակոբ, իրը Աթոռակալ եւ տեղապահ թափուր Աթոռին, Հոռոմ կը ղրկէ Ֆրա Թադէոս եւ իր եղբորորդին՝ Ֆրա Դոմինիկոս Մկրտչի, որոնք հետեւին ինչպէս Ապարանի վարժարանէն երկու աշակերտներ, որպէսզի Հոռոմի մէջ շարունակեն իրենց ուսումները: Ֆրա Յակոբ կու տայ անոնց 20 Փետր. 1656 թուակիր նամակը կամ յանձնարարական գիրը, ուղղուած ՀՍ. ի Ժողովին, պարզելով թեմին կարօտութիւնները եւ 400 բէպլէի 25 առ 100 տոկոսով փոխ առնուած պարտքի տակ գտնուելը, միաժամանակ շնորհակալ ըլլալով որ իրենց ղրկած են Ֆրա Սիլվեստրոն, «որու նմանը ցարդ հոս չէր գտնուած»¹⁷:

Նոյն այս գէպը Պիրոմալլի տարբեր կերպով կը ներկայացնէ 1663ին շարադրած ընդարձակ տեղեկատուութեան մէջ: Իրեն համա-

14. SOCG, vol. 292, f. 321.

15. SOCG, vol. 292, f. 320.

16. Acta, vol. 23, f. 54, n 29.

17. SOCG, vol. 313.

ձայն Օգոստինոսի մահէն ետք երեք տարի Աթոռը մնալով թափուր, կրօնաւորները կը տիրանան կացութեան, իրենք իրենց ընտրելով իբր արքեպիսկոպոս՝ Ֆրա Յակոբը, տալով անոր եպիսկոպոսական թագն ու հովուական զաւագանը՝ եւ երբ կ'իմանան թէ Հոռոմ մէջ Պիրոմալլի ընտրուած է իբր թեմական, Հոռոմ կը զրկեն Ֆրա Դոմինիկոս Սկրտչին, տալով ձեռքը կեղծ նամակներ, յանգէտս ժողովուրդէն, գրելով Պապին թէ Պիրոմալլի եպիսկոպոս անուանումը հակառակ է կանոններու. կը գրեն նաեւ Հոռոմի Դոմինիկեանց Ընդհանրականին, որպէսզի թոյլ չտայ որ Պիրոմալլի ճամբայ կլլէ։ Պապն ու ՀՍ.ի ժողովը կ'արեւութիւն չեն տար եղած բողոքին¹⁸։

Նոր անուանուած արքեպիսկոպոսը, Պօղոս Պիրոմալլի, 15 Յուլիս 1657ին կը հասնի իր Աթոռը, եւ ահա քանի մը ամիս ետք կը սկսին խռովութիւնները, որոնց եզրակացութիւն՝ Պիրոմալլի կը բանադրէ Գաւառահայր՝ Ֆրա Յակոբը։

Ֆրա Գրիգոր Ծործորեցի 8 Մայիս 1658ին կը գրէ ՀՍ.ի ժողովին, ներկայացնելով իր կարօտութիւնները, ակնարկելով նաեւ թէ «Զեզի կու դան Հայր Ֆրա Յակոբ՝ ուրիշ միաբաններով. ան Զեզի պիտի պատմէ իմ մասին»¹⁹։ 7 Մայիս 1658ին Պապին կը գրեն նաեւ Նախիջևանի իշխանները, տալով Պիրոմալլի մասին զանգատներ եւ Ֆրա Յակոբի գովասանք²⁰։

Դարձեալ Հոռոմի մէջ

Երրորդ անգամ ըլլալով Ֆրա Յակոբ կը գտնուի Հոռոմ, 1659ի առաջին ամիսներուն, եւ 3 Մարտին աղերսագիր ներկայացնելով կը խնդրէ ներկայանալ Աղեքսանդր Է. Պապին՝ անձամբ ներկայացնելու համար Նախիջևանի քրիստոնեաներու վիճակը եւ կարօտութիւնները։ Կը խնդրէ նաեւ թոչակ, Նախիջևանէն հետը բերած երկու աշակերտներուն համար, որպէսզի սորովին եւ վերադառնալով օգտակար ըլլան նոյն թեմին²¹։

ՀՍ.ի 12 Նոյեմբ. 1659ի նիստին կը ներկայացուի Ֆրա Բենդիշիի հարցը. Պիրոմալլի, հակառակ որ անձամբ տուած է իրեն եկեղեցական փոքր աստիճանները, հակառակութեան հոգիէ մղուած է կը մերժէ տալ

18. SOCG, vol. 224, ff. 7, 10.

19. SOCG, vol. 222, f. 32.

20. SOCG, vol. 221, f. 9: Նամակը ամբողջութեամբ կը հրատարակենք Յաւելուածին մէջ։

21. SOCG, vol. 223, f. 13: 5 Ապրիլ 1659ին Ֆրա Յակոբ կու տայ զրաւոր բարի վկայութիւն Առաքել Արքեպոս. Շորոթեցի մասին, որ նոր ժամանած էր Հոռոմ (SOCG, vol. 223, f. 15).

գրաւոր վկայական. Ֆրա Յակոբ լրացնելով թերին՝ կու տայ այդ վկայականը, որու հիման վրայ՝ Ֆրա Բենդիչի կ'ընդունի յաջորդ եկեղեցական աստիճանները: Ժողովականները վաւերական կը յայտարարեն եղածը²²:

ՀՍ.ի 22 Նոյեմբ. 1659ի նիստին Ֆրա Յակոբ կը ներկայացնէ Նախիջևանի վիճակը, պատմելով թէ Գանձակի մէջ ոչ մէկ հայ կաթողիկէ մնացած ըլլալով՝ կանգուն կը մնան երկու վանքեր՝ երկու կրօնաւորներով, առանց որեւէ դրամական եկամուտի, մանաւանդ թէ ուսերնուն ունենալով տուրքի բեռը: Նոյնը կը կրկնուի նաեւ Կէծուկի մէջ, ուր կան հարիւր հաւատացեալներ, երկու եկեղեցի՝ երկու միաբանով: Այս բոլորին համար Ֆրա Յակոբ կը խնդրէ դրամական նպաստ, որպէսզի չստիպուին երեսի վրայ թողուլ այդ առաքելավայրերը ու հեռանալ²³:

28 Փետր. 1660ին Ֆրա Յակոբ դեռ կը գտնուի Հոռոմ, իր նոր աղերսագիրով. կ'ուզէ ունենալ Կղեմէս Կալանոսի Պատմութեան երկրորդ հատորէն 40 օրինակ, «որովհետեւ այդքանին կարիքը կայ մեր նահանգին մէջ»²⁴:

ՀՍ.ի 12 Մարտ 1660 թուակիր Յանձնարարական գիրով, ուղղուած Վենետիկի Նուիրակին, Ֆրա Յակոբ կը մեկնի Վենետիկ: Նոյն Նուիրակը 24 Ապրիլին կը խոստանայ ՀՍ.ի Ժողովին՝ օգնել Ֆրա Յակոբի²⁵:

Պահ մը ընդհատելով պատմութեան թելը ըսենք թէ երբ 1656ին Ֆրա Յակոբի բեռորդին, Ֆրա Դոմինիկոս Մկրտչի, Նախիջևանէն կու գայ Հոռոմ, հետը կը բերէ հարկաւոր վկայականները, որպէսզի Վենետիկի դրամատունէն գանձէ իր հօրեղբօր դրամապետին ձեւացած շահը: Ֆրա Դոմինիկոս 7 Յուլիս 1656ին Վենետիկի ծերակոյտին բողոք կը ներկայացնէ, որովհետեւ դրամատունը իրեն կու տար հինգ առ հարիւր շահը, մինչ դաշնադրութեան մէջ նշանակուած էր եօթը առ հարիւր:

Երբ Նախիջևանի մէջ կը ծագի խռովութիւնը Պիրոմալլիի եւ Գաւառահայր Ֆրա Յակոբի միջեւ, Պիրոմալլի 22 Մարտ 1658ին, Ջահուկէն, նամակ մը կ'ուղղէ Վենետիկի Ծերակոյտին՝ հետեւեալ բովանդակութեամբ. «Պօղոս Պիրոմալլի, Արքեպիսկոպոս Նախիջևանի Մեծ Հայո, աղերսելով կը ներկայացնեմ Ձերդ բարձրութեան թէ անցեալ տարիներուն Ֆրա Յակոբ եւ Ֆրա Անտոն հայերը, Դոմինիկեան Կարգէն, քաղաքիդ դրամատունը դրին 12.000 դուքադ, որ իբր ողորմութիւն հաւաքած էին Արեւելեան Հնդկաստանէն, ու տարեկան

22. Acta, vol. 28, f. 215, n. 18.

23. SOCG, vol. 224, f. 288.

24. SOCG, vol. 221, f. 15.

25. SOCG, vol. 222, f. 52.

կը ստանան 750 սկուդ շահ, նախիջեանի մէջ վարժարան մը դարձնելու տրտողոսով: Այս գործողութիւնները կատարած են՝ առանց իրենց Արքեպիսկոպոսին հրամանին, որու ենթակայ են, որպէսզի ազատ մնալով անոր հնազանդելու պարտականութենէն՝ վայելեն դրամական շահերը, ինչպէս պատահեցաւ անցեալ տարի, երբ ստացան 3.000 տուքադ եւ ապստամբեցան իրենց Արքեպիսկոպոսէն, ու կը վայելեն այդ գումարը՝ առանց շահիւ տալու ոչ մէկուն: Արդ, խոնարհաբար կը խնդրեմ Զեռդ բարձրութենէն, որ հաճիք չտալ ձեռացած շահերը՝ մինչեւ այս հարցը չորոշուի կարգինալներու ժողովէն եւ նորին Սրբութենէն»²⁶:

Վեներտիկի մէջ

Ֆրա Յակոբ Մարտ-Ապրիլ 1660ին Հոռմէն կ'անցնի Վենետիկ, դրամին շահերը գանձելու եւ ճամբան շարունակելու համար ղէպի նախիջեան, բայց դիմացը կը գտնէ արգելք Պիրոմալլիի նամակը: 19 Մայիս 1660ին բողոք կը ներկայացնէ Վենետիկի Մերակոյտին, պարզելով թէ 12 տարի անհնարին նեղութիւններով եւ անձնական զոհողութիւններով հաւաքած է 12.000 տուքադ եւ իրր ապահովագոյն վայր նախընտրած է զնել Վենետիկի դրամատունը, վստահացած որ նոյն հանրապետութիւնը պիտի ուզէ հոգալ որբը եւ թշուառը. եւ ահա ահագին նեղութիւններով, իր յառաջացած տարիքին, երկրորդ անգամ ըլլալով հասած է Վենետիկ, գանձելու իր ձեռքով եւ իր անունին դրուած գումարին շահը, եւ իր ղէմ գտած է Պիրոմալլիի անհիմն եւ անարդար բողոքը, մանաւանդ որ նոյն Արքեպ-ը ոչ մէկ իրաւասութիւն ունի կրօնաւորներու եւ վանքին նիւթական ինչքերուն վրայ: Ֆրա Յակոբ կը շարունակէ պարզել թէ դրուած դաշնադրութեան համաձայն՝ շահերը գանձելու համար հարկաւոր են կարգ մը ստորագրութիւններ՝ որոնք բերած է հետը, եւ նոյն վաւերաթուղթով, առանց դժուարութեան, գանձած է Հոռմի դրամատունէն եւ Պարմայի դուքսէն, ու պատճառ չկար որ չկարենար գանձել նաեւ Վենետիկէն:

26. Այս ծանօթութիւնները հաւաքած ենք Ալիշանի թողած ձեռագիր հաւաքածոյէն, որոնք օրինակած է Վենետիկի դիւաններէն: Նկատմամբ վերոյիշեալ հարցին, տարիներ ետք, երբ Պիրոմալլի Հոռմ կը դառնայ եւ 11 Դեկտ. 1663ին տեղեկատուութիւն մը կը շարադրէ, հոն ալ կը յիշէ նոյնը՝ գրելով. «Ապարանքի վարժարանին համար Վենետիկի սուրբ Մարկոս դրամատունը տարեկան 750 սկուդի շահ մը կու տայ՝ կաթողիկէ թագաւորին տուած ողորմութիւններէն ձեռացած դրամադուրսէն, հաւաքուած Ֆրա Յակոբէն՝ Արեւելեան Հեղկաստան, իմ նախորդ Արքեպիսկոպոսին հրամանով: Այդ գումարը Ֆրա Յակոբ կը ծախսէ ըստ կամս, առանց հաշիւ ներկայացնելու իր եպիսկոպոսին» (SOOG, vol. 224, f. 5).

Մինչ Ֆրա Յակոբ Վենետիկի մէջ գրադած էր այս հարցերով եւ կը սպասէր Մերակոյտին պատասխանին, ՀՍ.ի ժողովէն հրահանգ կը տրուի Վենետիկի Նուիրակին՝ փութացնել տալ Ֆրա Յակոբի Նախիջեւան մեկնումը: 12 Յունիս 1660 թուակիր նամակով, Նուիրակը կ'իմացնէ ՀՍ.ի քարտուղար Ալբերիչիի թէ զգացուցած է «Հայաստանի նախկին դաւառահօր» Ֆրա Յակոբի ՀՍ.ի փափաքը, բայց նա գրադած է դրամատան հարցերով, եւ թէ մինչ այդ, 15-20 օրուան համար մեկնած է Պատովա, յուսարով որ Վենետիկի Դոմինիկեաններէն հզտած ընդունելութիւնը գտնէ հոն²⁷: Նոյն Նուիրակը 27 Յունիս 1660ին կ'իմացնէ ՀՍ.ի թէ Ֆրա Յակոբ դարձած է Վենետիկ, եւ առանց չատ կարեւորութիւն տալու ՀՍ.ի ստիպումին, կ'ուզէ ոչ միայն լուծել դրամատան հանած դժուարութիւնները՝ այլ եւ նուիրուիլ հայերէն ժամագիրքի տպագրութեան²⁸:

Ֆրա Յակոբ կը մնայ Վենետիկ, որովհետեւ Մերակոյտը կ'ուշացնէր պատասխանը: 14 Օգոստոս 1660ին երբ գրական կը ստանայ վճիռը, կ'առնէ ձեւացած շահերը՝ դրուած դաշինքին համաձայն եւ հաւանաբար իսկոյն մեկնած ըլլայ Նախիջեւան:

1661-1666 տարիներուն՝ չունինք ծանօթութիւն իր մասին: 12 Յունուար 1667ին Նախիջեւանի եկեղեցական դասն ու աշխարհականները, իմանալով որ Պիրումլիի ՀՍ.ի կողմէ նշանակուած է Իսալիոյ Բիզիսիանոյի թեմի թեմական, ՀՍ.ի ժողովին կը ներկայացնեն փափաք ունենալու նոր հովիւ՝ յանձնի Ֆրա Մատթէոս Յովհաննէսեանի: Նամակին ստորագրած են ինը վանականներ եւ 14 աշխարհականներ, եւ ամէնէն առաջ՝ «Եւ Ֆրա Յակոբս Յիսուսի, փրիօր վանիցն Ապրաններ Ամենայն Սրբոց»²⁹:

Մահուան յուրը

Ֆրա Մատթէոս Յովհաննէսեան Հոռմի մէջ կ'ընդունի եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը եւ կը մեկնի իր թեմը: Անատոլու հասնելուն, կը գրէ ՀՍ.ի ժողովին, 9 Մայիս 1669ին, թէ լուրեր կը չըջին Ֆրա Յակոբի մահուան մասին: Ֆրա Գրիգոր Ծործորեցի եւ Ֆրա Թանի, Նախիջեւանի կարգ մը զիւղերուն համար կը դիմեն Պարսից թագաւորին. Նախիջեւանի իշխանը համարելով թէ Ֆրա Յակոբն է որ զիրենք կը զրկէ թագաւորին՝ իր գէմ գանգատելու համար, պատժած է Ֆրա Յակոբը, որ երեք օր ետք վախճանած է, ոմանց համաձայն թունա-

27. SOCG, vol. 222, f. 48.

28. SOCG, vol. 222, f. 54.

29. SOCG, vol. 222, ff. 247, 255.

ւորուած: Այս ղէպքէն երեք օր ետք երբ կը վախճանի նաեւ Ֆրա Անտոն, իշխանը վանք մտնելով՝ կը շարշարէ կրօնաւորները, ստիպելով որ յայտնեն Ֆրա Յակոբի գանձերու տեղը: Կը միջամտէ քաղաքապետը, որ համբուրելով կրօնաւորները շարշարողներուն ոտքերը՝ կ'ապահովցնէ թէ Ֆրա Յակոբ գուրկէր հարստութենէ: Խաղաղութիւնը կը տրեւէ՝ երբ Ֆրա Թանի իշխանին կը յանձնէ վանքին բոլոր շարժուն հարստութիւնը ու եկեղեցական սպասները, մատնելով կրօնաւորները յետին աղքատութեան³⁰:

Այսպէս կը փակուի չորսդ ութսունամեայ Ֆրա Յակոբի կեանքը: Իր մեծագոյն արժանիքը կ'ըլլայ Վենետիկի դրամատան մէջ թողուլ հսկայ դրամագլուխ՝ ի նպաստ Նախիջևանի առաքելութեան եւ յատկապէս Վարժարանին: Եւ սակայն դրամն ու հարստութիւնը չէին կրնար ծառայել, երբ կրօնաւորական ներքին կռուոյցը վնասուած էր. եղբայրատեաց վէճերն ու խնդիրները թոյլ չէին տար՝ որ վերընծիւղէր դարաւոր հաստատութիւնը:

Ֆրա Մատթէոս Աւանեսեան

Նախորդ էջերուն մէջ խօսեցանք Ֆրա Մատթէոս Աւանեսեանի (Avaniense) աշակերտութեան եւ Քիւրտիստանի մէջ կատարած առաքելութեան մասին, ուսկից փոխադրուած ըլլալու է Նախիջևան:

Պիրումալի Արքեպս. ի հրաժարումով, երբ Նախիջևանի Աթոռը կրկին կը մնայ թափուր, ութը վանականներու ստորադրութեամբ նամակ մը կը ղրկուի Հռոմի Դոմինիկեան Ընդհ. Մեծաւորին, շարադրուած լատիներէն լեզուով, 14 Ապրիլ 1665ին, թէ ահա Հռոմ կը ղրկենք Ֆրա Մատթէոսը, կարգելով զինքը մեր ներկայացուցիչը, որպէսզի կարենայ գանձել Հռոմի եւ Վենետիկի դրամատուններէն ձեւանցած շահերը: Այս առիթով կը խնդրեն նոր Առաջնորդ մը, պայմանով որ ըլլայ Դոմինիկեան Կարգէն. «Իսկ եթէ հարցնելու ըլլաք ո՞վ, ահա կ'առաջարկենք ձեզի այս նամակը բերող Ֆրա Մատթէոս Յովհաննէսեանը»:

30. SC. Armeni, vol. 1, ff. 205-206.

1. Նամակին ստորագրած են.

«Նա Ֆր. Միքայէ Մարմաւորութեան, Վիզար պրիւիցյալ.

«F. Sebastianus Knab, Ordinis Pred. Mdr. ac Prior Conv. Abaranensis.

«Նա Ֆր. Պետրոս, Պօլիպոլիտի վանից Մեծաւոր.

«Նա Ֆր. Պետրոս Պօլիպարեցի, Մեծաւոր Քոնոյ վանից.

«Նա Ֆր. Ազարիա Ծաշկեցի, Մեծաւոր վանից Ծաշկոյ սուրբ Յովաննու.

«Նա Ֆր. Բարդղիմէոս Բաղումեցի, Շաշրուոյ վանից Մեծաւոր.

«Նա Տէր Բանկթիկոս Բաղումեցի, Սայթաղեցի վանից Մեծաւոր» (SOCC, v. 222, f. 245).

ՀՍ-ի քարտուղարութիւնը, նկատմամբ Ֆրա Մատթէոսի արքեպիսկոպոսութեան պատրաստած է ժողովի ներկայացուելիք մենագրութիւն մը, 1666 տարւոյն ընթացքին, ուր կ'ըսէ. «Նախիջեանի Դոմինիկեանները տեսնելով որ մեծ վնաս կը հետեւի Առաջնորդէ զուրկ մնալով, մանաւանդ որ չունին նաեւ ձեռնադրիչ եպիսկոպոս, երկու անձ զրկեցին իրենց Ընդհ. Մեծաւորին, որպէսզի այս հարցին լուծում տայ: Անոնք իբր արժանաւոր անձ կը ներկայացնեն իրենց Գաւառահայրը, Մատթէոս Աւանդեանը, որու կը վկայեն Առաքել Արքեպս. (Շոռոթեցի) եւ իրենց Ընդհ. Մեծաւորը: 1656ին Պիրոմալլի անուանուեցաւ իրենց եպիսկոպոս, որ յաջորդաբար փոխադրուեցաւ Բիզինիոսոյ: Նախիջեանցիները կ'ուզեն իրենք ընտրել իրենց եպիսկոպոսը, Պօղոս Գ. Պապի 3 Մարտ 1545ի կոնդակին զօրութեամբ², որ հաստատուած է Պօղոս Ե-ի 12 Հոկտ. 1609ի կոնդակով: Գուցէ լաւ է որ օտարազգի եպիսկոպոս չզրկենք, որպէսզի չպատահի այն ինչ որ պատահեցաւ: Պապին կոնդակը կ'ենթադրէ սովորութիւն մը, որ ութը աշխարհականներ միացած վանականներուն՝ ընտրեն նոր եպիսկոպոսը: Բայց հոս եկողները չունին այդ վկայականը, որովհետեւ չէին դիտարկէ Պիրոմալլի ուրիշ թեմ փոխադրուած է, ապա թէ ոչ զինուած կու գային: Անոնց միակ փափաքը՝ հովիւէ զուրկ չմնալն է: Պիրոմալլի համաձայն է որ չտրուի անոնց օտարազգի եպիսկոպոս, եւ երկրորդ՝ կ'առաջարկէ տալ միշտ Դոմինիկեան Կարգէն մէկը: Սակայն եպիսկոպոսութեան թեկնածու հայերը տգէտ են եւ անպատրաստ, եւ եթէ Հոռմէն չզրկուի մէկը՝ հոն չի պահուիր կարգն ու կանոնը: Այս նիւթին մասին պէտք է հարցնել մերձակայ Կարմեղականներուն եւ Վեղարաւորներուն, թէ կարելի³ է հոն կանգնել նոր եկեղեցի եւ դնել եպիսկոպոս մը, որպէսզի ձերբազատինք Դոմինիկեան եպիսկոպոս մը դնելու հարցէն»³:

Վկայականներ ի նպաստ Ֆրա Մատթէոսի

Այս տողերը գրուած ատեն, ի նպաստ Ֆրա Մատթէոսի հասած էր միայն Առաքել Արքեպս. Շոռոթեցիի Ապրակունիսէն գրած 2 Մայիս 1665 թուակիր յանձնարարականը, ուր Ֆրա Մատթէոս կ'որակուի «անձ

2. Քարտուղարութեան զիւրութիւն ընծայելու համար, օրինակուած է նաեւ Պօղոս Գ-ի կոնդակը, հաւանաբար որպէսզի անոր հետեւողութեամբ չարադրուի նորը (SOCC, vol. 222, f. 250).

3. SOCC, vol. 222, ff. 244, 262.

մը մեծ խոհեմութեան տէր»⁴: Առաքել նոյնը կը կրկնէ նաեւ 21 Մայիս 1665ին, ուր ակնարկելով Պիւրսմալլիի օրով ծագած խնդիրներուն՝ կը գրէ ՀՍ.ի քարտուղարին. «Կը յիշե՞ս երբ քեզի կ'ըսէի, թէ նախ պէտք է առնել հաւանութիւնը հարսին եւ փեսային՝ ապա կատարել պսակի արարողութիւնը: Հոս պէտք է Դոմինիկեան եպիսկոպոս մը, իսկ եթէ տարբեր անձ դրուի՝ 300 տարի դիմացած Ս. Դոմինիկոսի զգեստը պիտի արատաւորուի: Պէտք է որ տեղւոյս եպիսկոպոսը յարմարի այս ժողովուրդին բնութեան եւ երկրին: Եթէ ինծի խորհուրդ հարցնելու ըլլաք՝ կ'առաջարկեմ Ֆրա Մատթէոս Յովհաննէսեանը, որ արդէն վարած է այս պաշտօնը»⁵:

Յաջորդաբար կը հասնին նոր յանձնարարական գիրեր. այսպէս՝

1. Ապարաների կղերին եւ հաւատացեալներու կողմէ, անթուական, ուղղուած Պապին⁶.

2. Նոյնը լատիներէն լեզուով, - հաւանաբար շարադրուած Կնաբէն, - 12 Յունուար 1667 թուակիր, 22 ստորագրութիւններով, ուղղուած ՀՍ.ի ժողովին⁷.

4. SOCG, vol. 222, f. 252.

5. SOCG, vol. 222, f. 246.

6. SOCG, vol. 222, f. 161.

7. Նոյն վաւերագրութիւնը ունի երկու օրինակ, (SOCG, v. 222, ff. 148-9, 247, 255): Հոս կ'արտագրենք ստորագրութիւնները.

«Ես Ֆրա Յակոբ Յիսուսի, Փրիօր վանացն Ապրաներ Ամենայն Սրբոց.

«Ես Յովհաննէս Արարանցի, մելիք ֆոնանկ զեղորից (Տ.4).

«Ես տանուտէրս Էմարչէսի զեղն Ապարաներոյ (Տ.4).

«Ես Հանխիս որդի Ամանէս, ազատազաւոյ ի գիւղն Ապարաներ.

«Ես Էմարչի որդի Բապանդիարս, ազատազաւոյ Ապարաներոյ (Տ.4).

«Ես Ֆրա Ազարիա, Բրիօր ծաշկոյ վանից սուրբ Յովաննու.

«Ես Պողոսի որդի Սարգիսս, ազատազաւոյ Ծաշկոյ.

«Ես Ֆրա Միքայէլ, Բրիօր Ապրանուց վանից.

«Ես Ազիզի որդի Երիշանս ի Գերզուն, Ապրանուց տանուտէր.

«Ես Ֆր. Պետրոս, Բրիօր Բոնոյ վանիցն.

«Ես Հասանի որդի Հուլիի, ի զեղջէն Բոնոյ (Տ.4).

«Ես Տէր Բարթոլոմէոս, Բրիօր Շահրունց վանից.

«Ես Ուանէս Ամիրբէկի որդի, տանուտէր Շահրունց (Տ.4).

«Ես Ֆր. Պետրոս, Բրիօր Խօշկաշինոյ վանից.

«Ես Ավանի որդի Ազարէս, տանուտէր Խօշկաշինոյ (Տ.4)

«Ես Իսրայէլի որդի Գուլազարս, ազատազաւոյ Խօշկաշինոյ (Տ.4).

«Ես Արարանցի Աշիշի որդի Մաւէս (Տ.4).

«Ես Տէր Բէնէթ Արարանցի, ազատազաւոյ սուրբ Գէորգայ ի Սալթաղ.

«Ես Յեզղանի որդի Արշանի, ազատազաւոյ Սալթաղոյ.

«Ես Տէր Անդրէասս, առաքելից Գանձակոյ սուրբ Յովանիսին.

«Ես Գուլումի որդի Նազարս ախախախալու Գանձակոյ.

«Ես Տէր Պողոսս ի Խօշկաշինոյ, առաքելից ի գիւղն Կէճուկ.

«Ես Զիկարի որդի Դիւաշէս, տանուտէր ի գիւղն Կէճուկ»:

3. Fr. Felice di S. Antonio, *կարմեղական*, 15 Մարտ 1667ին, գրուած Սպահանէն⁸:

4. Fr. Jo. Battista de Marinis, *Ընդհանրական Մեծաւոր Դոմինիկեանց*, 22 եւ 28 Մարտ 1668ին, գրուած Հռոմէն⁹:

1667ին Ֆրա Մատթէոս Հռոմէն Փարիզ երթալով, կը յաջողի Լուդովիկոս ԺԴ. թագաւորէն ստանալ նամակ մը, ուղղուած Պարսից Շահին, ի պաշտպանութիւն հայ գիւղերուն, կը դառնայ Հռոմ¹⁰:

Նպիսկոպոսական ընտրութիւնը

14 Մայիս 1668ին կ'անուանուի Արքեպիսկոպոս Նախիջեւանի, եւ նոյն ամսուն 28ին կը ստանայ ձեռնադրութիւնը: Թեմը մեկնելէ առաջ, Պապէն կը խնդրէ հրաման ձեռնադրելու՝ թեկնածուին կանոնական տարիքը լրանալէն առաջ. ու հրաման կը տրուի կանխել միայն 18 ամիս, եւ ոչ աւելի¹¹:

ՀՍ.ի 28 Մայիս 1668ի նիստին, իր փափաքին համաձայն, կը տրուի իրեն ջերմեռանդական իրեր՝ հաւատացեալներու բաժնելու համար: Միաժամանակ կը տրուի 200 սկուզ՝ իրը ճանապարհի ծախս եւ 100 սկուզ եւս՝ իրը տարեկան թոշակ¹²:

Նոյն տարւոյն Յունիսին կը մեկնի Հռոմէն դէպի իր թեմը: Ֆրերենցէ, Նափոլի եւ Վենետիկ քաղաքներուն մէջ պատահած դէպքերու մանրամասնութիւնները կարելի է գտնել այլուր¹³: Իրը նորութիւն կրնանք աւելցնել հետեւեալները:

25 Օգոստ. 1668ին կը գրէ Վենետիկէն, թէ տեղւոյն Առաքելական Նուիրակէն ստացած է Պապէն առ Պարսից Շահը զրկելիք նուէրները, ինչպէս Մերակոյտէն նամակ մը՝ նոյն թագաւորին, եւ 100 ձէքքինի իրը նուէր¹⁴:

Լիւիոռնոյէն դէպի Զմիւռնա նաւով ճամբորդած ատեն՝ սաստիկ փոթորիկի հանդիպելով՝ կը դառնայ Նափոլի, ուսկից կը գրէ 28 Նոյեմբեր 1668ին, նկարագրելով ոչ միայն ճամբորդական արկածախն-

8. SOCG, vol. 222, ff. 163, 166. այլ օրինակ՝ ff. 167-8.

9. SOCG, vol. 222, ff. 164, 169.

10. Ա.ԻՇԱՆ Հ. Ղ., Սիսական, էջ 398:

11. Udienze, 1668, vol. 1, f. 41.

12. Acta, vol. 37, f. 84, n. 15.

13. Ա.ԻՇԱՆ Հ. Ղ., Սիսական, էջ 398

14. SOCG, vol. 222, ff. 164, 172: Նոյն նամակով տեղեկութիւններ կը գրէ Վենետիկի հայոց եւ եկեղեցւոյ մասին, թէ կը գտնուին շատ խեղճ վիճակի մէջ, որովհետեւ ունին երեք հերձուածող քահանաներ. կը թեւադրէ զրկել կաթողիկէ վարդապետ մը:

գրությունները, այլ նաև Լիվոնոյի հայոց ունեցած ներքին խնդիրները, ծագած Բարսեղի եւ Յովհաննէս Հոլովի ներկայութենէն¹⁵:

Երկար լուծենէ մը ետք, Մատթէոս Արքեպս. կը գտնենք դեռ համարու վրայ. Զմիւռնիայէն մեկնելով՝ 50 օրէն կը հասնի Անատոլու, ուսկից 9 Մայիս 1669 թուակիրով կը հաղորդէ Նախիջեւանէն ստացած լուրերը, թէ Ֆրա Գրիգոր Մործորեցի եւ Ֆրա Անտոն, Նախիջեւանի գիւղերու վերաբերեալ հարցով գացած են Պարսից Շահին, եւ թուրք իշխանը կասկածելով թէ անոնք գացած են իր մասին զանգատելու, կ'ուզէ սպաննել Ֆրա Գրիգորը, որ Ֆրա Պետրոսի հետ կը փախչի Սպահան: Հոս է որ կը պատմէ նաև Ֆրա Յակոբի պատահած դէպքը, որու մասին խօսեցանք քիչ առաջ: Մատթէոս Եպս. յետ պատմելու լսած բոլոր զժրախտութիւնները, նամակը կը փակէ՝ գրելով. «Ներկայիս անոնք (վանականները) մնացած են յետին աղքատութեան մէջ, քրիստոնեաները կը փախչին աջ ու ձախ, շատեր կ'ուրանան. եւ ո՞ր երթամ եւ ի՞նչ ընեմ այդ տեղ՝ ուր կայ միայն զառնութիւն»,¹⁶ ու կը խնդրէ ՀՍ.ի Ժողովէն որ իր միաբաններէն երկուքը, որոնք մնացած էին Հոռոմ ուսանելու համար, փութով գրկուին Նախիջեւան¹⁷:

15. SOCG, vol. 222, ff. 164, 296.

16. SC. Armeni, vol. 1, ff. 205-6. Անատոլիէն գրած նամակները զեկուցուած են ՀՍ.ի 4 Օգոստ. 1670ի նիստին, եւ որոշուած է դրամական օգնութիւն բնկէ առաջ՝ սպասել հասնելիք յաջորդ նամակներուն (Acta, vol. 39, f. 161, n. 44).

17. Այս շրջանին Մովսէս Անանիայի անունով ուսանողի մը կը հանդիպինք, որ 22 Սեպտ. եւ 7 Հոկտ. 1664ին աղերսազիր ներկայացուցած է, ընդունուելու համար Ուրբանեան վարժարան: Աղերսազիրներուն համաձայն՝ սա Մեծ Հայքէն է, եկած Հոռոմ, փախչելու համար հօրմէն՝ որ թրքացած է եւ մօրմէն՝ որ հերձուածող է: Գիտէ լատիներէն, ծարաւ ունի արբազան գիտութիւններու, որպէսզի սորվելով դառնայ իր երկիրը եւ օգտակար ըլլայ ազգայիններուն (SOCG, vol. 380, f. 54).

Երկրորդ ուսանողն է Լուկաս Լուկասի, որ Նախիջեւանի Մեծաւորէն գրկուած է Նախիջի, սորվելու յատիներէն, փելիսոփայութիւն եւ աստուածաբանութիւն: 1669ին կը խօսուի իր մասին՝ զեկու գինքը միախնար հայերու (SC. Armeni, vol. 1, ff. 243-4): Ֆիլիքնէի Նուիրակն ալ 23 Ապրիլ 1669ին կը խնդրէ ՀՍ.էն որ Ֆրա Լուկաս Լուկասի ըլլայ միախնար, նկատած որ 45 տարեկան է, 30 տարիէ կրօնաւոր եւ գիտէ գրարար (SC. Armeni, vol. 1, f. 234): Դոմինիկեանց Մեծաւորը, 2 Մայիս 1669ի նամակով, գրական վճայութիւն չի տար՝ բնելով. «Ներկայիս փափաքուած պաշտօնին ատակ անձը չէ» (SC. Armeni, vol. 1, f. 203): Դեկտ. 1670ի ՀՍ.ի նիստին կը զեկուցուի իր խնդրադիրը. սա աւարտած իր ուսումները կ'ուզէ դառնայ հայրենիք (Acta, vol. 39, f. 227, n. 17): 15 Յունիս 1671ի նիստին կը զեկուցուի երկրորդ խնդրադիրը (SOCG, v. 428, f. 400), ուր կը ներկայացուի՝ թէ աւարտած ուսումները՝ կատարած է չառ մը գիրքերու թարգմանութիւններ, լատիներէնէ հայերէն, ու կը խնդրէ յանձնարարական գիր, որպէսզի զէպի Նախիջեւան ուղևորութեան ընթացքին կարենայ հաւաքել ողորմութիւն եւ շարունակել ճամբան: Ժողովին պատասխանը կ'ըլլայ. «Թող զիմէ իր մեծաւորին» (Acta, v. 41, f. 185, n. 42): Ծառ հաւանարար Մատթէոս Եպս.ի ակնարկը Ֆրա Լուկասին է, որ Ալիշանի համաձայն, Մատթէոս Եպս.էն կը գրկուի Սպահան (Սիսկ. էջ 399), ուսկից գրած է երկու նամակ, 6 եւ 16

Մատթէոս Արքեպս.էն ունինք զանազան նամակներ, գրուած 1669ին. 26 Սեպտ., 1 եւ 2 Հոկտ. (Ապարաններէն) եւ 7 Նոյեմբեր (Թալիզէն)¹⁸, որոնք զեկուցուած են ՀՍ.ի 14 Մարտ 1672ի նիստին, որու արձանագրութեան մէջ կը կարդանք անոնց համառոտութիւնը. «Նախիջեւանի Արքեպս.ը զանազան նամակներով կը պատմէ թէ հասած է իր Աթոռը՝ մեծ նեղութիւններով: Էրզրումի մէջ իր երեք ընկերներով գերի բռնուած է թուրքերէն, իբր լրտես՝ քրիստոնեայ իշխաններուն, քանի մօտը գտնուած են նամակներ՝ ուղղուած Պարսից Շահին: Բանտէն ազատած են վճարելով 400 pelze da otto: Ամիս մը հիւանդ պառկած եւ ապա ձեռնադրած է ինը քահանաներ (որոնց մէջ է Ֆրա Անտոն Նազար. տե՛ս Սիսկ. 398): Քիչ ատենէն պիտի մեկնի Սպահան՝ կատարելու Պապին հրահանգները: Հայոց մէջէն անցած ատեն գտած է պատիւներ: Հայերը թուրքերէն չարշարուած են եւ չունին ապրելու միջոցներ. ինքն ալ աղքատ ըլլալով՝ կը խնդրէ երեք կամ չորս տարուան թոշակը՝ կանխիկ»¹⁹:

Գործունէութիւնը Նախիջեւանի մէջ

Միշտ ի պաշտպանութիւն իր Ժողովուրդին, Մատթէոս Նպս. գրած է Ապրիլին, ՀՍ.ի կարգիւնայններուն, խնդրելով որ Պապը զրէ երկու յանձնարարական նամակ, մին Երեւանի Սէֆիկուլ իշխանին, իբր տիտղոս գործածելով «Պան» կամ «Վէզիր», եւ երկրորդ մը Ատրպէյ-ճանի Իմրիզա Իպրահիմ վէզիրին, որ կը նստի Թալիզի եւ որու իշխանութիւնը կը տարածուի Մեծ Հայքի, Վրաստանի եւ չրջակայ պարսկական հողերուն: Մատթէոս Նպս. կը շեշտէ ունենալ այս նամակները, որովհետեւ ըմբռնած է անոնց հոգեբանութիւնը, որոնք կը սիրեն պատիւ եւ յարգանք գտնել հեղինակաւոր անձնաւորութիւններէ, եւ միաժամանակ ամբողջ Ժողովուրդներու ճակատագիրը կախուած է անոնցմէ: Իբր նուէր կը թելադրէ՝ Երեւանի իշխանին՝ գրահ մը, իսկ

Օգոստ. 1678ին, ուղղուած ՀՍ.ի Ժողովին, իմացնելով թէ Սպահանի եւ Զուղայի մէջ բացած է վարժարան, ուր կը սորվեցնէ տասը աշակերտի, հինգ քահանայի եւ երեք սարկաւազի, ուսուցանելով Հայերէն եւ լատիներէն: Կը խնդրէ ունենալ Պապէն յանձնարարական նամակը՝ ուղղուած Շահին, որպէսզի կարենայ չինել եկեղեցի մը, նուիրուած «Վարդարանի Տիրամօր», «որովհետեւ այժմ Հայոց մէջ տարածուեցաւ վարդարանի շնորհաբանութիւնը, մինչ ատալ չէին գիտեր ինչ ըսել է վարդարան»: Այս նամակին ստորագրած է «P. Fr. Luca di Luca, maestro armeno Domenicano» (SC. Armeni, vol. 3, ff. 90, 109).

18. SOCG, vol. 434, ff. 167-176.

19. Acta, vol. 47, f. 70, n. 41: Մաշատուր եւ Ազարիա ճգնաւորները Ապարաններէն Եւրոպա ուղեւորուած ըլլալով, Մատթէոս Արքեպս. տուած է անոնց լատիներէն յանձնարարական նամակներ (SOCG, vol. 437, f. 16).

վէղիրին՝ ոսկեայ ծաղիկներ, որովհետեւ «բաւական է որ Եւրոպայէն եկած ըլլայ նուէրը, մանաւանդ Պապէն, իրենց համար յարգի կ'անցնի»²⁰:

Մատթէոս Արքեպս.ի զահակալութեան ընթացքին պատահած են յիշատակութեան երկու դէպքեր:

Առաջինը՝ 1669ին, երբ ինքն այցելութեան կ'երթայ Պարսից Շահին, տանելու համար Եւրոպայէն տարած նամակները եւ նուէրները, Շահը իրր իր ղեսպանները կ'ընտրէ Մատթէոս Եպս.ի ուղեկիցներէն՝ Ֆրա Անտոն Նազար եւ Ֆրա Ազարիա, երթալու Եւրոպա: Երկրորդը՝ Ֆրա Պիսգոպոյի այցելութիւնը Հռոմէն Նախիջևան: Այս առիթներով Մատթէոս Եպս. գրած է երկու նամակ, 13 Յունուար եւ 24 Մարտ 1674 թուակիր, որոնք պատմական կարեւորութիւն մը ունենալնուն համար՝ կը հրատարակենք ամբողջութեամբ. իսկ հոս կու տանք համառօտ բացատրութիւնը՝ յիշեալ երկու դէպքերուն:

Ֆրա Անտոն Նազար եւ Ֆրա Ազարիա

Դեսպան Պարսից Շահին

Ֆրա Անտոն Նազար Ապրակունեցիի եւ Ֆրա Ազարիա Յովհաննիսեան Զահեկեցիի կատարած ղեսպանութեան մասին լրիւ գաղափար կարելի է կազմել, կարդալով ուրիշ աղբիւրներ²¹: Հոս կ'աւելցնենք հետեւեալ մանրմասնութիւնները:

Յիշեալ երկու ղեսպանները Նախիջևանէն Եւրոպա կը մեկնին 1670ի Օգոստոս ամսուն, հետեւին ունենալով Շահէն չորս նամակ, ուղղուած Պապին, Ֆրանսայի թագաւորին, Ֆիրէնցէի Դուքսին եւ Վենետիկի Տոճին: Պատերազմներու պատճառով կը ստիպուին Մոսկուա մնալ 22 ամիս, եւ միայն 1673ի Յուլիսին է որ կը հասնին Վենետիկ: Նախ կը ներկայանան Վենետիկի Մերակոյտին, ձեռքերնին ունենալով Մատթէոս Արքեպս.ի նոյն Մերակոյտին ուղղուած 10 Օգոստ. 1670 թուակիրը, իսկ Pietro Fortis թարգմանին ձեռքով՝ կը յանձնեն Շահին նամակը, բացատրելով թէ սա պատասխանն է Տոճին այն նամակին՝ որ 1668ին Մատթէոս Արքեպս. իրր Վենետիկի Հանրապետութեան ղեսպան՝ տարած էր Պարսկաստանի Շահին: Երբ Մերակոյտը կ'ուզէ իմանալ Շահին կամքը, երկու ղեսպանները թարգմանին միջոցով կը յայտնեն թէ Շահը կ'ուզէ պահել իր թղթակցութիւնը Վենետիկի Հանրապետութեան հետ: Ի բացակայութեան Տոճին, Մերակոյտին նախադաճը, Նիքոլոյ, կը յայտնէ իր հաճութիւնը, ցաւակցելով զոյգ ուղեւորներու ճանապարհին կրած նեղութիւններուն համար: Մերա-

20. SC. Armeni, vol. 2, ff. 270-1.

21. ԱԼԻՇԱՆ Է. Ղ., Սիսակամ, չֆ 399:

կոյտին կողմէ 22 Յուլիս 1673 թուականով կը տրուի նամակ մը ի պատասխան Մատթէոս Արքեպս-ին, խնդակցելով որ յաջողած է Շահէն ստանալ առանձնաշնորհութիւններ քրիստոնեաներուն համար, խոստանալով պահել կապը Շահին հետ՝ ի նպաստ քրիստոնեաներուն²²։

Ֆրա Անտոն Նազար, որ գրաւոր թողած է իր կատարած առաքելութեան համառօտ պատմութիւնը, կատարած ճամբորդութեան համար կու տայ սա տեղեկութիւնը. «Մեր ճանապարհն էր այսպէս. նախ Դարբանդ, անտի Հաճթարխան, անտի Մոսկովն, անտի Լէհն, ի Լէհէն Վիէնայ, անտի Վանյտիկն, Վանյտիկէն Ֆիօրէնցիեայ, Ֆիօրէնցիոյ Հոռմ, Հոռմայ այլ՝ Վանյտիկն, Վանատիկէն Թուրին, Թուրինոյ Փարիզ»²³։ ՀՍ.ի 20 Նոյեմբ. 1673ի նիստին որոշուած է Պապին կողմէ նուէր զրկել Պարսից Շահին. շատ հաւանաբար այս երկու դեպքաներու առաջարկով կամ միջամտութեամբ առնուած է այս որոշումը²⁴։

Հոռմէն կ'անցնին Ֆիօրէնցէ, ուր կը հասնին 30 Նոյեմբեր 1673ին, եւ 2 ձեկտ-ին կ'իմացնեն ՀՍ.ի Ժողովին թէ ստիպուած են հոն սպասել քանի մը օր, քանի բացակայ է Դուքսը, որմէ պէտք է նամակ տանին Շահին։ Երկու ուղեւորները կը խնդրեն որ Հոռմէն փութով Վենետիկ զրկուի Պապին նուէրը, որպէսզի չստիպուին սպասել անոր²⁵։

Դեկտ. 1673ին կը հասնին Վենետիկ ու չգտնելով Պապին նուէրը, դարձեալ կը գրեն ՀՍ.ի Ժողովին, խնդրելով որ փութացնեն սահմանուած նուէրը, որպէսզի կարենան մեկնիլ Փարիզ, հանդիպելու համար թագաւորին²⁶։

Ֆրա Անտոն եւ Ազարիա Վենետիկի մէջ իրարմէ բաժնուելէ առաջ, 10 Փետր. 1674ին կը գրեն ՀՍ.ի հետեւեալ տողերը. «Քոհնունակութեամբ կը լսենք թէ լեհ բանակը կը յառաջանայ ընդդէմ բարբարոս օսմանցիներու, կոտորելով անոնց բանակները. միւս կողմէ շատ մը հայ վաճառականներէ կ'իմանանք թէ Պարսից Շահը բարի տրամադրութիւններով լեցուած է եւ կ'ուզէ պատերազմիլ օսմանցիներու դէմ։ Անցեալ օրերուն խնդրեցինք որ Նորին Սրբութիւնը հաճի գրել Շահին եւ քաջալերէ զինքը որ ելլէ պատերազմի հասարակաց թշնամիին դէմ, որպէսզի Պապին օրինակին հետեւին միւս իշխանները եւ վերջապէս ջախջախուի օսմանեան զօրութիւնը։ Բայց ցարդ պատասխան ստացած չըլլալով՝ կը զիմենք ձեր վսեմութեան, որպէսզի միջամտէք եւ գրուի Շահին նամակը, որ ոչ միայն բարիք է մեզի՝ այլ ամբողջ քրիստոնէ-

22. Այս ծանօթութիւնները քաղած ենք Արիւանի հաւաքածոյէն, իտպելուն նամակներու պատճեններէն, որոնք ինքը օրինակած է Վենետիկի դիւաններէն։

23. Տե՛ս ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ Ք., Նշխարք մատեմագրութեամբ հայոց, Պետերբուրգ Ս., 1884, էջ 23-26։ Ամբողջութիւնը կը հրատարակենք Յաւելուածին մէջ։

24. Acta, vol. 43, f. 345, n. 14.

25. SC. Armeni, vol. 2, f. 222.

26. SC. Armeni, vol. 2, f. 224.

ուժեան, որ պիտի չդադրի զգոթելէ Տիրոջ Նորին Սրբութեան եւ ձեզի համար...»: Նամակին կը ստորագրեն «Fra Azaria et fra Antonio Armeni»²⁷:

Պապին կողմէ Շահին զրկուելիք նուէրը երեք սնտուկներու մէջ կը զրկուի Անքոնա, որպէսզի Mainardi մը ձեռքով հասնի Վենետիկ: 3 Փետր. 1674ին Վենետիկի Նուիրակը (Արքեպս. Ազրիանուպոլսոյ) կը գրէ ՀՍ.ի թէ զեռ չեն հասած նուէրները, սակայն ստացած հրահանգին համաձայն կը խոստանայ որ հազիւ ընդունի՝ հասցնէ Վիեննա, որպէսզի տեղւոյն Նուիրակը իր կարգին փոխանցէ Վարշավիա, եւ երկու ղեկավարները առնելով շարունակեն համբանին²⁸: 14 Փետր. 1674ին կը հասնին նուէրները եւ 17 Փետր.ին կը զրկուին Վիեննա²⁹, որու Նուիրակը տեսնելով թէ նուէրները չատ խեղճ են, այսինքն հայելի մը եւ զարդի ծաղիկներ, կ'առաջարկէ ծախել եւ աւելի մեծ գումարով գնել ժամացոյց մը: 28 Մարտ 1674ին կ'ընդունի ՀՍ.ի հաւանութիւնը³⁰, եւ 27 Մայիս թուակիր նամակով Նուիրակը կ'իմացնէ թէ զնա՞ծ է ժամացոյցը, եւ Հոռոմ կը զրկէ ժամացոյցին գծագրութիւնը, մեծութեան չափերն ու այլ մանրամասնութիւններ³¹:

Փրա Անտոն Փարիզ կը հասնի 28 Փետր. 1674ին, իսկ Փրա Ազարիա կը մնայ Վենետիկ, գանձելու Նախիջևանի համար պահեստի զրուած դրամագլուխի շահերը: Իսկ երբ հարցը կ'երկարի, Փրա Ազարիա խնդիրը կը յանձնէ Վենետիկի Դոմինիկեան Մեծաւորին, Փրա Զէյէստին Նէկրիի, ու կը մեկնի Վիեննա: Երբ Վենետիկէն ոչ մէկ լուր կը ստանայ, 5 Ապրիլ 1674ին կը գրէ հետեւեալ նամակը.

«Սիրելոյդ իմ ի Բրիտտո Պատրի Զէյէստին Նէկրիդ, եւ Պրէզիքս-քատոր Զէնէրայիդ յոյժ տենչալի սիրով ողջուն եւ աչք.

«Ծանիցէ սիրելիդ իմ, զի յետ բաժանելոյն ի քէն, ողորմութեամբն Բրիտտոսի մինչեւ քսան աւուրն հասար Վիեննայ. մեծ յոյս ունէաք որ քո հրամանուց թուխթն տեղս եկեալ լինել ոչ գոյր, ոչ կամրի գիրն կայր եւ ոչ ողջունի. այդ է քո հաւատարմութիւնդ: Մեր ընդ քեզ խօսեցար թէ այս շարաթի աւուրս կամրի չինէ, որ մինչ ի մեր հասնույն Վիեննա, քո գիրն անդ գտանիմք: Այս ինչպէս իրդար է քո իրդարն. ես զքեզ մեծ հաւատարմ գիտեմ, որ մինչեւ ի մահ հրամանեղ աշխատիս վասն այն ախքատ հօտին եւ վասն եպիսկոպոսին խաթրին համար. հայրաթ այդ բանիդ վերջն պիտի որ չինես եւ առաքես մեզ: Վասն Աստուծոյ լինի, վերջացոյ. եթէ հարիւրին չորս կու տան, թէ երեք կու

27. SC. Armeni, vol. 2, f. 264.

28. SC. Armeni, vol. 2, f. 258.

29. Վենետիկի Նուիրակը 17 Փետր. 1674ին կ'իմացնէ ՀՍ.ի ժողովին. SC. Armeni, vol. 2, f. 260.

30. Udienze, vol. 1, f. 176.

31. SC. Armeni, vol. 2, ff. 291-2.

տան, ա՛ռ եւ աղորկէ, զայ, զմեզ ճանապարհ մի՛ հանիլ, մեր ճանապարհն յոյժ երկար է: Գիտեմ որ կայսրն մեզի չուտով պատասխան կու տայ, այլ ուրիշ պատճառ չէ ունիմ տեղս մնալոյ, բայց միայն այդ փողիդ կու հայիմ: Բաւ է:

«Թէ Հոռոմայ, թէ Ֆրանցիոյ գիր լինի եկեալ՝ առաքես մեզ, վասն Աստուծոյ սիրոյն: Ի հասանել թղթոյս փութով ամէն բանն շինէ, կատարած մեզի հասոյ: Դու խոստացար թէ մինչեւ մէկ ամիսն զամէն վերջ կանիմ: Ապրիլ ամսին նոր Սաւի կու նստի, իմ եղբօրն բարեկամ այ, նայ չուտով կու շինի: Ապրիլ տասն էլ անցաւ, ո՞ւր է քո իրզարն, ո՞ւր է քո շինած բանն: Այժմ ժամ է որ քո մարդութիւնդ տեսնուիք եւ հաւատարմութիւնդ պատմեմք ի մեր Պրովինցիին առջեւ: Բաւ է:

«Գրեցաւ Ապրիլի Ե, թիւն ՌՈՂԴ.

«Պատրի Ազարիա վարդապետ, աղօթող Հրամանուցը»³²:

13 Յունիս 1674ին Վարչաւիոյ Նուիրակը կը գրէ ՀՍ.ի Նախագահ Կարդ. Ալթիէոյի թէ Ֆրա Ազարիա ներկայացած է իրեն, Ս. Ժողովի 5 Հոկտ. 1673 թուակիր յանձնարարականով, թէ պատրաստած է անոր անցագիրը՝ որպէսզի կարենայ մեկնիլ Մոսկուա, եւ թէ կը սպասէ Ֆրա Անտոնի՝ որ պիտի հասնի Ֆրանսայէն³³: Այս նամակին թուականէն քանի մը օր ետք պէտք է հասած ըլլան թէ՛ Ֆրա Անտոն եւ թէ՛ Վիեննայէն ժամացոյցը: 18 Յուլիս 1674ին նոյն Նուիրակը կ'իմացնէ Ալթիէոյի թէ երկու հայ Դոմինիկեանները մեկնած են Մոսկուա, տանելով ժամացոյցը. «Երկուքին բացատրեցի թէ ինչ կերպով կը լարուի եւ նոյնը զրաւոր ալ յանձնեցի իրենց՝ ինչպէս փափաքած էր ձեր մեծութիւնը»³⁴:

Երկու ուղեւորները ղժուարութիւններու հանդիպելով՝ վերջապէս կը հասնին Նախիջեւան՝ 23 Դեկտ. 1674ին ու կը գտնեն Մատթէոս Արքեպս. Աւանդեան՝ վախճանած: 20 Մարտ 1676 թուակիր նամակով կը նկարագրեն իրենց ուղեւորութիւնը, եւ աւարտին կը խնդրեն որ ընտրեալ նոր Արքեպս.ը, Ֆրա Գրիգոր Ծործորեցի, չուտով ձեռնադրուելով՝ դառնայ իր թեմը: Նամակը գրուած է մաքուր իտալերէն գեղեցկագրութեամբ, որու խեղճ կերպով ստորագրած են «Ֆր. Ազարիա վրդպ. Յովաննու, Ֆ. Անդոն Լէքթօր Նազարո»³⁵:

32. Այս նամակը Ալիշան օրինակած է Վենետիկի Դոմինիկեան S. Giovanni e Paolo վանքի գրանէն:

33. SC. Armeni, vol. 2, f. 297.

34. SC. Armeni, vol. 2, f. 314.

35. SC. Armeni, vol. 2, ff. 377-378: Տարիներ ետք, երբ 1691ի Նոյեմբերին Յովհաննէս Հոյով, Վենետիկի միաբնակարար կը վախճանի, Ֆրա Անտոն Նազար կը գրաւէ անոր պաշտօնը ու կը վարէ երեք տարի եւ ուժը ամիս: Ամբաստանութիւններու տակ կ'ըսէ՝ կը հիւանդանայ ու կը քաջուի 1697ին: 19 Մայիս եւ 21 Յուլիս 1698ին Քրէվիդոյէն (Իտալիա) գրած է նամակներ ՀՍ.ի Ժողովին, ցոյց տալով պատրաստակամութիւն՝

Ֆրա Ֆրանչեսկոյ Պիսկոպոյի այցը

1662-4 տարիներուն, երբ Նախիջևանի մէջ ծայր տուած էր խռովութիւն, նոր անուանուած Արքեպս. Պիրոմալլիի եւ կրօնաւորներու միջեւ, Հոռմէն կը զրկուի իտալացի Ֆրա Անտոն Թանի՝ իրր այցելու, որպէսզի տեղւոյն վրայ քննելով հարցը՝ կատարէ միջնորդի դերը եւ լուրերը հաղորդէ Հոռմ: Սակայն փոխանակ խաղաղութեան՝ խռովութիւնը կը սաստկանայ, ու իր մասին Հոռմ կը տեղան զանգատներ թէ՛ Պիրոմալլիէն եւ թէ՛ կրօնաւորներէն: ՀՍ.ի Ժողովը հարցը կը յանձնէ Հոռմի Դոմինիկեանց Ընդհանրական Մեծաւորին:

ՀՍ.ի 28 Փետր. 673ի նիստին կը զեկուցուի Ընդհանրական Մեծաւորին առաջարկը, Նախիջևան իրր լիազօր այցելու զրկելու Ֆրա Պիսկոպոյ, որպէսզի իր բարեխառն նկարագրով օգտակար ըլլայ տեղւոյն վանականներուն, եւ իրր ուղեկից եւ թարգման՝ կ'առաջարկուի Լիվոռնոյի միսիոնար դոմինիկեան Ֆրա Թոմաս Իսրայէլեանը: Ս. Ժողովը կը գրէ Փիզայի Արքեպս.ին, - որու ենթակայ էր Լիվոռնոյ քաղաքը, - առաջարկելով թէ Տէր Վարդան Յունանեան կարո՞ղ էր գրաւել Ֆրա Թոմասի պաշտօնը, որպէսզի սա վերջինս ընկերանայ Պիսկոպոյի³⁶: Փիզայի Արքեպս.ը 13 Մարտ 1673 թուակիրով՝ ժխտական կ'արտայայտուի Ֆրա Թոմասի նկատմամբ, ոչ իրր անպէտ կամ անյարմար անձ, այլ թէ Լիվոռնոյի հայութիւնը կրնար վնասուիլ անոր բացակայութենէն, քանի Ֆրա Թոմաս եւ Ֆրա Սերաստիանոս Կնար «սքանչելի կ'աշխատին, դարձեր կը կատարեն, շատ սիրուած են Ձէլչպիէն (իմա՛ Անտոնէ), որ հայոց կողմէ մեծապէս զնահատուած անձ է. նորութիւն ներս մտցնելով՝ կրնայ խանգարուիլ կարգը. ահա կանուխէն գրեցի ամէն բան»³⁷: ՀՍ.ի Ժողովը կը մտածէ Պիսկոպոյ զրկել մինակ առանձին, ու 18 Ապրիլ 1673ի նիստով կը տրուին իրեն հարկաւոր բոլոր իշխանութիւնները³⁸:

Նոյն տարւոյն Յուլիսին Պիսկոպոյ կը գտնուի Լիվոռնոյ, պատրաստ մեկնելու Նախիջևան՝ Չմիւռնիոյ ճամբով: 3 Յուլիսին գերմանացի Ֆրա Կնար կը գրէ ՀՍ.ի քարտուղարին, խնդրելով որ փութացնեն զրկել Ս. Աթոռի կողմէ «ցանկալի» նամակը՝ ուղղուած Յակոբ Դ. կաթողիկոսին. իսկ ինքն իր կողմէ կը փութայ աւարտել խորհրդատեարի սրբազրութիւնը, նշելով բոլոր հարկաւոր ծանօթութիւնները,

կրթաւ Լիվոռնոյ, Հոռմ կամ Վիեննա, ծառայելու համար հայերու (SC. Armeni, vol. 42, ff. 534, 548).

36. Acta, vol. 43, f. 29, n. 15.

37. SC. Armeni, vol. 2, f. 162.

38. Acta, vol. 43, f. 89, n. 3.

նոյնը բացատրելով Պիսկոպոյի, որպէսզի նա իր կարգին խօսելով Կաթողիկոսին հետ՝ զայն իր հեղինակութեամբ ընդունիլ տայ հայոց³⁹ :

Պիսկոպոյ Լիվոնոյէն մեկնելէ առաջ, 24 Յուլիսին, կ'իմացնէ ՀՍ-ի քարտուղարին թէ ստացած է Ս. Աթոռին կողմէ Յակոբ կաթողիկոսին ուղղուած նամակը, եւ թէ Ֆրա Կնար եւս իրեն յանձնած է սրբազրուած ձեռագիր Խորհրդատետրը, ու կը խոստանայ դնել բոլոր բարի կամքը՝ գործը ի գլուխ հանելու համար⁴⁰ :

1673 տարւոյն վերջին օրը, Պիսկոպոյ կը հասնի Էջմիածին եւ կը գտնէ սիրալիր ընդունելութիւն. սակայն Կաթողիկոսին ուղղուած նամակը եւ Խորհրդատետրը չի կրնար յանձնել, քանի ութը ամիս առաջ, Կաթողիկոսը չկարենալով վճարել պարտքերը, հալածուած Երեւանի իշխանէն՝ ապաստանած էր Սպահան:

2 Յունուար 1674ին կը մտնէ Ապարաններ, ուր դարձեալ կը գտնէ սրտազեղ ընդունելութիւն: 22 Յունուարին կը գրէ ՀՍ-ի Ժողովին, վկայելով թէ տեղւոյն Մատթէոս Արքեպս-ը կ'ապրի պարզ կրօնաւորի նման, առանց եպիսկոպոսական շուքի, օր ու գիշեր ժամերգելով, եւ ամէնքէն նկատուած է իրը հասարակաց հայր: Պիսկոպոյ կը մասնակցի Յայտնութեան ժամերգութեան, «որ հոս կը կատարուի ծանրութեամբ եւ ճշգրտութեամբ»⁴¹:

Պիսկոպոյի գալուստին գոհ է նաեւ Մատթէոս Արքեպս., որ իր գոհունակութիւնը եւ շնորհակալութիւնը կը հասցնէ Հոռոմ՝ 13 Յունուար 1674 թուակիր նամակով. «Եկն եհաս մեր այս աղքատ պրօվինցս Պատրի Ֆրանցիսկոսն Փիսկոբօ... լաւ բարի առաքինի է, որպէս հաճոյ է Աստուծոյ, որպէս մարմնով՝ նոյնպէս հոգով»⁴²:

39. SC. Armeni, vol. 3, f. 182: Կնար նոյնը կը կրկնէ 10 Յուլիս 1673 թուակիր նամակով: Իր առաջարկը, այն է սրբազրուած Խորհրդատետր մը գրկել Պիսկոպոյի ձեռքով Յակոբ Կթղ-ի, կը զեկուցուի ՀՍ-ի 10 Յուլիս 1673ի նիստին, որու արձանագրութիւնը կ'ըսէ. «...գրկել վերջերս սրբազրուած Խորհրդատետր մը, որովհետեւ քանի (Յակոբ Կթղ-ի մէջ) միտում մը կը տեսնուի Հոռոմէական եկեղեցւոյ հետ միութեան, կրնայ ազացոյց մը տալ՝ յայտարարելով զայն (Խորհրդատետրը Հայոց մէջ): Պիսկոպոյ կրնայ առ քացատրութիւն թէ ինչու այս կերպով կատարուած են սրբազրութիւններ եւ օգտագործել կաթողիկոսին եւ անոր օջնական Սահակ վրդ-ի (իմա՝ Արքարի) բարի տրամադրութիւնը միութեան հանդէպ, որովհետեւ ձեր ըլլալով եւ ուրիշ անձ անոր յաջորդելով՝ կրնայ գոհարութեան հանդիպել հետապնդուած հայրը» (Acta, vol. 43, f. 220, n. 31): Բացի Խորհրդատետրէն, որ փառակազմ օրինակ մը կը պատրաստուի, Կնար Պիսկոպոյի կու տայ Հատադոյ գլխաւորութեան գիր մըն ալ, պատրաստուած Հայոց համար. (տե՛ս Կնարի 24 Յուլիս 1673 թուակիրը՝ ուղղուած ՀՍ-ի քարտուղարին. SOCG, vol. 442, f. 75) :

40. SC. Armeni, vil. 3, f. 186: Պիսկոպոյի մեկնելէն ետք ՀՍ-ի Ժողովին կողմէ նամակ մը կը գրուի Նախիջևանի Մատթէոս Արքեպս-ին ու կը գրկուի Կնարի, որ 11 Սեպտ-1673 թուակիր նամակով կը խոստանայ հասցնել Պիսկոպոյին՝ որ պէտք էր մօտեցած ըլլալ Զմիւռնիոյ սահմանը (SC. Armeni, vol. 2, f. 216).

41. SOCG, vol. 450, f. 154+157.

42. SOCG, vol. 450, f. 158: 24 Մարտ 1674ին, Մատթէոս Արքեպս- դարձեալ կը գրէ իր

Պիսկոպոյ Նախիջևան հասնելուն՝ ունէր ամէն իշխանութիւն Ս. Աթոռէն, նոյն իսկ Արքեպ.ին վրայ: Երբ տեղւոյն կրօնաւորները կը սրտնեղին այս կարգադրութենէն, քանի կը սիրէին իրենց Արքեպս.ը Մատթէոս, եւ չէին համակերպիր անոր նստմանալուն, Արքեպիսկոպոսն ու Պիսկոպոյ բարեխառն նկարագրի տէր անձեր ըլլալով՝ կը համաձայնին սիրով ապրիլ իրարու հետ: Մատթէոս Արքեպս. զինքը կ'անուանէ իր փոխանորդը, եւ կը մեկնի, ներկայանալու համար Պարսից Թագաւորին, իր թեմին շահերը պաշտպանելու համար:

Մատթէոս Արքեպս. 14 Յուլիս 1674ին կը վախճանի, ու մարմինը կը փոխադրուի Ապարաններ. իսկ Պիսկոպոյ կը շարունակէ փոխանորդի պաշտօնը⁴³:

Այս շրջանիս է որ Եւրոպայէն կը հասնին Շահին առաքած երկու դեսպանները, Ֆրա Ազարիա եւ Ֆրա Անտոն Նազարեան, որոնք օգտուելով Պիսկոպոյի ներկայութենէն եւ ունեցած հեղինակութենէն, կը խնդրեն որ ընկերանայ իրենց՝ տանելու համար Շահին՝ Պապին զրկած ժամացոյցը եւ նամակները: Շահը մեծ պատիւներով կ'ընդունի զիրենք եւ կը պատուէ նուէրներով: Այս առիթով, Պապին զրկած նուէրին եւ զրած նամակին շնորհիւ, Շահը կը ջնջէ այն պարտքը՝ որ Ֆրա Թանիի պատճառով ժողովուրդը պէտք էր վճարել արքունիքին. միաժամանակ կը շնորհէ 1.300 թումանի տուրքը՝ որ ժողովուրդը պարտական էր տալ: Առանձնաշնորհութիւններու փաւերական թուղթերը կը տրուին Պիսկոպոյի՝ որպէսզի միասին տանի Հոռոմ: Դարձեալ այս այցելութեան իրր պտուղ, կը տրուի յատուկ հրահանգ՝ որ Նախիջևանի իշխանը ոչ մէկ կերպով նեղէ կաթողիկէ հայերը, որոնք կը յանձնէ իր վէճերին՝ Սիրգա Իպրահիմի խնամքին⁴⁴:

Մատթէոս Արքեպ.ի մահէն ետք, ՀՍ.ի ժողովը հետամուտ էր գտնելու յաջորդը, եւ որով կը դիմէ Դոմինիկեանց Ընդհանրականին, որ իրր թեկնածու կը ներկայացնէ բացի Ֆրա Կնաբէն եւ Ֆրա Թոմաս Թաղումեանէն՝ նաեւ Ֆրա Պիսկոպոսն, «որ սիրուած է ամէնքէն, նաեւ ժողովուրդէն»⁴⁵:

գոհունակութիւնը (SC. Armeni, vol. 2, f. 364): Երկու նամակները կը հրատարակենք Յաւելուածին մէջ:

43. Նիթիս ամբողջացումին համար ըսենք թէ ՀՍ.ի 8 Մայիս 1674ին Նիսիին կը ներկայացուի Մատթէոս Եպ.ի 13 Յունուար 1674 թուակիրը, որ կը յայտնէ իր դժուարութիւնը՝ Հոռոմ այցելելու՝ կ'որոշուի զրկել իրեն՝ փոխանորդի մը միջոցով կատարել այցելութիւնը, որպէսզի թեմը չմնայ առանց հովիւի (Acta, vol. 44, f. 160, n. 38): Մարտ 1675ին Նիսիին կը զեկուցուի աղերսագիր մը, Նախիջևանի կողմէ գրուած (SOCC, vol. 452, f. 242), որ շնորհակալութիւն կը յայտնուի 1674 տարւոյն տարեկան թուակը տաացած ըլլալուն, կը խնդրէ 1675 տարւան 200 սկուդի թոշակը (Acta, vol. 45, f. 38, n. 17):

44. Այս ծանօթութիւնները քաղած ենք Ֆրա Անտոնի եւ Ֆրա Ազարիայի 20 Մարտ 1676 թուակիր նամակէն (SC. Armeni, vol. 2, ff. 377-378):

45. SC. Armeni, vol. 2, f. 432.

Շուրջ երկու տարի (1674-5) Հայաստան մնալ է եւ թէ՛ Շահին եւ թէ՛ Յակոբ կաթողիկոսի հետ իր պաշտօնը ազնիւ կերպով կատարելու, Պիսկոպոյ կը պատրաստուի դառնալ Արեւմուտք։ Այս շրջանին գրուած նամակներուն մէջ կը գտնենք միայն զնահատական խօսքեր իրեն հանդէպ, գրուած Ս. Աթոռին։ 17 Ապրիլ 1676ին, Յակոբ Զուղայեցի կաթողիկոս կը գրէ Կարդ. Ալթիէնի, թէ առայժմ կարող է՛ր գումարել ժողով՝ ծիսական բարեփոխութիւնները որդեգրելու համար, որովհետեւ թէ՛ պարտերուն պատճառով հեռու կը գտնուի էջմիածնէն եւ թէ՛ Պիսկոպոյ մեկնելու վրայ էր. «Սա մեր մօտ, Պարսից թագաւորին զիմաց եւ Նախիջևանի թեմին մէջ՝ վարուեցաւ մեն խոհեմութեամբ եւ արժանացաւ բացառիկ պատիւներու. իսկ մենք ցոյց տուինք իրեն յարգանք՝ այնքան որքան թոյլ կու տար մեր տկարութիւնը, որովհետեւ կը գտնուինք նեղութիւններու մէջ։ Անսահման կերպով շնորհակալ ենք ձեզի՝ որ այս կողմերը կը զրկէք խոհեմութեամբ օժտուած նման անձեր»⁴⁶։

Երկրորդ վկայութիւնը՝ Առաքել Արքեպս. Շոռթեցիինն է, գրուած իտալերէն լեզուով՝ Ջահուկէն, 27 Մարտ 1676ին. «Կուգեմ հաղորդել ձեզի թէ Հայր Պիսկոպոսն, զրկուած Ս. Ժողովէն եւ Դոմինիկեանց Ընդհանրականէն, զոհ ձգեց ամէնքը եւ միաթարեց, թէ՛ կաթողիկէները, թէ՛ հերձուածողները եւ թէ թուրքերը, ու թագաւորէն գտաւ մեն պատիւներ՝ ի յարգանս Նորին Սրբութեան եւ իր ունեցած խոհեմութեան, որ ցոյց տուաւ իր գործելակերպով։ Մեն ու փոքր՝ զոհ մնացին այս Հօր ցոյց տուած բարի օրինակէն, օրհնելով այն անձը որ պատճառ եղաւ իր հոս գալուն։ Կը խնդրենք ձեր վսեմութենէն՝ որ միջնորդէք Նորին Սրբութեան մօտ, որպէսզի այս Հայրը կրկին դառնայ այս կողմերը՝ շատ մը կարեւոր գործերու համար»⁴⁷։

Վլաս Եպս. Շամախի, Գանձասարի Աթոռէն, 3 Մայիս 1676ին կը գրէ ՀՍ.ի Ժողովին, տալով եկեղեցական հաղորդակցութեան նկատմամբ մանրամասնութիւններ, աւելցնելով թէ «մեր Հայր Փրանչիսկոս Եպիսկոպոսն (իմա՝ Պիսկոպոսն) եւ եղբայր Պետրոսն (այն է՝ Պետիկն), որ Շահին մօտ դեսպան էիք ուղարկել, սոքա պատմեն ձեզ, որպէս զիտակ են...։ Եկին ի մեր վանքն, զմեր խորհուրդն յայտնեցաք սոցա. իսկ սոքայ պատմեցին ձեզ՝ մինչ մեր զալն առ ձեր սրբութիւնն»⁴⁸։

Պիսկոպոյ 1677ի Յունիսին կը գտնուի Վարչաւիա, որու Առաքելական Նուիրակը 17 Յունիսին կը վկայէ թէ Պետրոս Պետիկ եւ Պիսկոպոյ կը գտնուին քաղաքը եւ ուղղուած են Հռոմ⁴⁹։ Սեպտեմբեր 18ին

46. Զուինք այս նամակին հայերէն բնագիրը, այլ միայն երկու օրինակ իտալերէն թարգմանութիւնը (SC. Armeni, vol. 2, f. 527, vol. 3, f. 472).

47. SC. Armeni, vol. 3, f. 14.

48. SC. Armeni, vol. 2, f. 540: Նամակը իր չահեկանութեան համար՝ կը հրատարակենք Յաւելուածին մէջ։

49. SC. Armeni, vol. 2, f. 660.

Վենետիկի նուիրակը կը գրէ ՀՍ-ի քարտուղար Չերրիի թէ քաղաքէն անցած է Պիսկոպոյ, եւ յայտնած է իրեն ըսելով. «Կաթողիկոսը ձեռքերուս մէջ կատարեց հաւատոյ դաւանութիւնը», ու նամակ մը Կաթողիկոսէն կը տանի Պապին⁵⁰:

Հոռոմ հասնելէն երկու ամիս ետք, երբ ՀՍ-ի ժողովը փնտռելու հետ էր Նախիջևանի թեմական, Չերրի քարտուղար կը դիմէ Դոմենիկեաններու վանքին, իմանալու համար Պիսկոպոյի կարծիքը, որ տեղեակ էր հարցին եւ հաւատարիմ անձ էր: Հոռոմի Sopra Minerva վանքէն P. Antonio de Monroy, 10 Նոյեմբ. 1677ին կը պատասխանէ թէ «Հանգուցեալ Հայր Պիսկոպոյ իր հիւանդութեան պատճառով՝ չխօսեցաւ հետս Հայաստան կատարած առաքելութեան մասին, եւ թէ ո՞վ յարմար է Արքեպիսկոպոսութեան. չխօսեցաւ ոչ իսկ տեղւոյն վանքերուն մասին, ուստի կարող չեմ թելադրել ոչ մէկ անուն»⁵¹:

Պիսկոպոյ, որ զրկուած էր Նախիջևան իր Ընդհ. Մեծաւորէն, յատկապէս նախորդ այցելու Ֆրա Անտոն Թանիի խնդիրը քննելու, թողած է զբաւոր հաշուետուութիւն մը: ՀՍ-ի 15 Նոյեմբ. 1677ի նիստի արձանագրութեան մէջ կը կարգանք թէ այդ զրուիքները կը զտնուի Դոմինիկեանց Ընդհանրականին մօտ, որու պէտք է տրուի հրահանգ՝ որ նոյնը անցնէ ՀՍ-ի ժողովին, քննելու համար հարցը⁵²:

* * *

Այս բոլոր մանրամասնութիւններուն մէջ յստակ կը տեսնուի բացակայութիւնը էական եւ միխթարական տարրերու, որոնք կանգուն կը պահեն հասարակութիւն մը, յատկապէս կրօնաւորական տուն մը, այն է՝ վանական բարեկարգութիւնը եւ սէրը ուսումին: Պիսկոպոյի մը միջնադարութիւնը, անկէ առաջ Թանիի մը խարդախութիւնները, երկու վանականներու տարիներով Եւրոպա թափառելը, տնտեսական հաշիւներու յստակութեան պակասը, Առաջնորդ եպիսկոպոսին տկարութիւնը եւ ստէպ երկար բացակայութիւնը, ու այս բոլորին կողքին՝ աղքատութիւնն ու շարունակական նեղութիւնները Օսմանցիներէն ու Պարսիկներէն, անտարակոյս նպաստաւոր պայմաններ չէին՝ կրօնաւորական տան մը բարգաւաճումին:

(Շար. 7)

Հ. ՍԱՀԱԿ ՎՐԴ. ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ

50. SC. Armeni, vol. 2, f. 682.

51. SC. Armeni, vol. 2, f. 706.

52. Acta, vol. 47, ff. 272-4, n. 17.

Résumé

FRA' GIACOMO DI GESU
ET L'ARCHEVÊQUE MATTEO AVANIENSIS

P. SAHAK GEMGEMIAN

En continuant son historique tiré des archives de Propaganda de Fide, sur la période du XVIIe siècle au sujet de l'activité des Dominicains au Nakhitchevan en Arménie Majeure, l'Auteur arrive au moment où le projet d'ouvrir un Collège pour les Dominicains arméniens de Nakhitchevan devient tellement urgent que pour réaliser cette idée fixe de Rome, Fra' Giacomo di Gesù, provenant d'Aparan, passe d'abord en Espagne et puis en Inde, réalisant ainsi une belle somme de 25.000 ducats dont la moitié est mise dans la banque de Venise et le reste est transporté en Arménie à Nakhitchevan pour y restaurer les Eglises dévastées par les guerres. Les bénéfices de la somme en banque à Venise, n'arrivent pas à réaliser le but pour lequel ils avaient été disposés.

A la démission de Piromalli comme Archevêque de Nakhitchevan, Fra' Matteo Avaniensis devient son successeur, et c'est durant son siège épiscopale que Fra' Francesco Piscopo se rend à Erevan, comme délégué du Saint Siège de Rome, pour des pourparlers officiels avec le Catholikos Yacob IV Joulayec'i, afin de corriger ensemble les livres liturgiques arméniens. Ce dernier se trouvant sous des dettes énormes et ayant fuit Etchmiadzine, ne pu réaliser cette rencontre sur laquelle comptait avec espoir le Saint Siège de Rome. Piscopo quittant Erevan se rend à Nakhitchevan où il séjourne et c'est de là qu'il fait arriver à Rome de bons témoignages sur l'Evêque Matteo de Nakhitchevan. De là il passe en Perse où le Shah lui prodigue des dons et des dignités. A son retour à Rome, en 1677, il y meurt.

En cet article l'Auteur nous donne encore une fois des détails historiques très intéressants et il conclut affirmant qu'en cette période la vie monastique à Nakhitchevan était arrivée à un très bas niveau et que c'est depuis cette susdite période que commença la décadence de ce fier et noble Monastère pluri-séculaire.